

Αλέξανδρος Μπαλτζής

Αναπληρωτής καθηγητής Κοινωνιολογίας των Τεχνών και Μαζικής Επικοινωνίας, Τμήμα Δημοσιογραφίας και Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας ΑΠΘ (Σχολή Οικονομικών & Πολιτικών Επιστημών), baltzis@jour.auth.gr.

Κοινωνική ανισότητα και εργασία στους κλάδους του πολιτισμού

Ανακοίνωση στο συνέδριο *Δημιουργική και Πολιτιστική Οικονομία: Χωρικές Αναπτυξιακές Πολιτικές*. Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης ΑΠΘ, Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης Παντείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκη, 11-12 Δεκεμβρίου 2015

1. Εισαγωγή

Στόχος της ανακοίνωσης είναι να φέρει στο προσκήνιο τη συζήτηση για την εργασία στους κλάδους του πολιτισμού και της δημιουργικής οικονομίας. Η πολιτισμική στροφή στη σκέψη για την ανάπτυξη και η πολιτική ρητορική για την κοινωνία της γνώσης και της πληροφορίας, καλλιέργησαν από τα μέσα της δεκαετίας του ενενήντα την υπόσχεση ενός νέου κόσμου, όπου η δημιουργική εργασία θα ήταν ιδιαίτερα ευνοημένη και ενισχυμένη. Ωστόσο, όπως προκύπτει από αναλύσεις της δημιουργικής εργασίας και των αγορών της, οι κοινωνικές ανισότητες παραμένουν συστημικό χαρακτηριστικό των πολιτιστικών και δημιουργικών βιομηχανιών (Eikhof & Warhurst, 2013· Gill, 2014). Επιπλέον, η υποχώρηση της κρατικής υποστήριξης, ειδικά στους κλάδους του πολιτισμού όπου οι πιθανότητες αύξησης της παραγωγικότητας είναι ελάχιστες, έχουν δημιουργήσει σε συνδυασμό με την τρέχουσα οικονομική ύφεση την τάση οι αμοιβές διαρκώς να μειώνονται, ενώ η εργασία αυξάνεται και ταυτόχρονα οι συμβάσεις γίνονται όλο και πιο βραχυπρόθεσμες (van Liemt, 2014).

Λαμβάνοντας υπόψη τις συνθήκες της τρέχουσας οικονομικής ύφεσης, η ανακοίνωση εστιάζει αφενός στην πολιτική για την πολιτιστική και δημιουργική εργασία. Αφετέρου, εστιάζει στον τρόπο που οι εργαζόμενοι στους αντίστοιχους κλάδους – και ιδιαίτερα οι νέοι – προσπαθούν να διαχειριστούν τις αντιφάσεις του συστήματος για την παραγωγή πολιτισμού, σε ένα περιβάλλον όπου τα δομικά χαρακτηριστικά της καλλιτεχνικής εργασίας έχουν πλέον γενικευτεί, με αποτέλεσμα να αυξάνονται διαρκώς οι ευάλωτες κατηγορίες εργαζομένων.

2. Η πολιτική για τη δημιουργική εργασία

Συχνά, ο πολιτικός λόγος για τη σημασία της δημιουργικής οικονομίας, είτε αναφέρεται απλώς επιγραμματικά και περιγραφικά, είτε δεν αναφέρεται καθόλου στις ιδιομορφίες της πολιτιστικής και δημιουργικής εργασίας, εμμένοντας σε μια μάλλον βερμπαλιστική, παρά ουσιαστική προσέγγιση (βλ. π.χ. Council of the European Union, 2009· EUNIC, χ.χ· European Commission, 2015· United Nations, 2013). Ο πολιτικός σχεδιασμός στη χώρα μας, αντίστοιχα,

απλώς επαναλαμβάνει τις γενικόλογες κατευθυντήριες γραμμές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την δημιουργική οικονομία και τον πολιτισμό, χωρίς να αφήνει καν να διαφανεί η πρόθεση έστω, να κατανοηθούν οι τοπικές ιδιομορφίες των επιχειρήσεων, των οργανισμών ή των αγορών και του κοινού (Αυδίκος, 2014: 84-85). Αυτό μάλιστα συμβαίνει, παρά το γεγονός ότι εκπονήθηκε τουλάχιστον μία σχετική μελέτη με κυβερνητική παραγγελία (βλ. Λαζαρέτου, 2014). Μία προηγούμενη, πιο αναλυτική μελέτη για τον πολιτισμό ως κλάδο οικονομικής δραστηριότητας όπου αναφέρονται βασικές ιδιομορφίες της πολιτισμικής εργασίας (Παχάκη και συν., 2000), εκδόθηκε πριν από αρκετά χρόνια, αλλά έμεινε χωρίς συνέχεια. Εξάλλου, οι περισσότερες από τις ελάχιστες αναλύσεις κυκλοφόρησαν μετά το 2010 (π.χ. Αυδίκος, 2014· Καρακιουλάφη, 2012· Komratsiaris, 2014). Δύο συλλογικοί τόμοι που δημοσιεύτηκαν το 2005 και το 2010, περιλαμβάνουν αναλύσεις σε επιμέρους τομείς, αλλά δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αποτελούν συνολική και συστηματική μελέτη των πολιτιστικών και δημιουργικών βιομηχανιών στην Ελλάδα (Βερνίκος και συν., 2005· Κοκκώνης, Πασχαλίδης και Μπαντιμαρούδης, 2010). Αν και εκτείνονται σε διάφορους τομείς, δεν περιλαμβάνουν ζητήματα που αφορούν την εργασία στους κλάδους αυτούς. Δύο εκθέσεις στατιστικών δεδομένων με στοιχεία για την εργασία στον κλάδο του design, αποτέλεσμα έρευνας πεδίου σε μεγάλα δείγματα, κυκλοφόρησαν το 2008 και το 2015 (Joblet & VCDC, 2008· Αυδίκος και συν., 2015). Χρειάζεται όμως η τυποποίηση της μεθοδολογίας, η επέκτασή της και σε άλλους κλάδους, καθώς και η θεωρητική ανάλυση των δεδομένων που έχουν προκύψει, ώστε να ενταχθούν σε κάποιο πλαίσιο και να μπορούν να αξιοποιηθούν για την ανάπτυξη της επιστημονικής συζήτησης και τη διαμόρφωση πολιτικής. Σε επίπεδο διδακτορικών διατριβών, εκπονήθηκε πρόσφατα μία μελέτη για τις σταδιοδρομίες των επαγγελματιών τραγουδιστών (Ευστρατόγλου, 2015). Όλα τα παραπάνω δείχνουν ότι στη χώρα μας, η έρευνα στο πεδίο αυτό δεν είναι μεν ανύπαρκτη, αλλά ακόμη δεν είναι και συστηματική, ενώ το στοιχείο της διαχρονικότητας είναι εξαιρετικά περιορισμένο. Έχει, επομένως, ένα μάλλον περιστασιακό και αποσπασματικό χαρακτήρα, σε σύγκριση με αρκετές άλλες χώρες, όπως η Γαλλία, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Γερμανία, η Αυστρία, η Ισπανία, οι ΗΠΑ, η Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία, και πολλές άλλες.

Σε πολιτικό επίπεδο, προς το παρόν δεν μπορεί να διαπιστωθεί πρόθεση να γίνει σοβαρή συζήτηση για την αβεβαιότητα, την επισφάλεια και όλα τα στοιχεία που καθιστούν ιδιαίτερα ευάλωτους τους καλλιτέχνες ως εργαζόμενους ή τους δημιουργικούς εργαζόμενους γενικά. Εξάλλου, ενώ οι ιδιομορφίες της δημιουργικής εργασίας είναι γνωστές από δεκάδες αναλύσεις, μελέτες και έρευνες, στα κείμενα όπου διατυπώνεται η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι θέσεις εργασίας στους κλάδους του πολιτισμού και της δημιουργικότητας παραδόξως χαρακτηρίζονται «ποιοτικές» (βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2010: 3). Ό,τι και αν σημαίνουν παρόμοιοι ασαφείς χαρακτηρισμοί, είναι ενδιαφέρον ότι η πολιτική για τους κλάδους του πολιτισμού, δεν λαμβάνει υπόψη τα ειδικά χαρακτηριστικά και τις συνθήκες της εργασίας, παρά τις σχετικές γνωμοδοτήσεις και εκθέσεις συμβουλευτικών οργάνων και επιτροπών, όπως η *Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή*, που αποτελεί ανεξάρτητο θεσμικό συμβουλευτικό όργανο, ή η *Επιτροπή Πολιτισμού και Παιδείας* του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (βλ. αντίστοιχα Carpellini & Lennardt, 2010· Sanchez-Schmid, 2011).

3. Τάσεις, συνέπειες και προκλήσεις

Το δεύτερο στοιχείο που δεν λαμβάνεται υπόψη στους πολιτικούς σχεδιασμούς για τη θέση του πολιτισμού στη νέα οικονομία, είναι οι γενικές τάσεις που έχουν παρατηρηθεί και οι ευρύτερες συνέπειές τους. Για παράδειγμα, στη μακρά διάρκεια υπάρχει η τάση να αυξάνεται η απλήρωτη και άτυπη εργασία των νέων δημιουργικών εργαζόμενων. Σε διάστημα πενήντα χρόνων, αυτή η κατηγορία στην κινηματογραφία αυξήθηκε από 2% σε 38%. Σε άλλους κλάδους, όπως η τηλεόραση, το ραδιόφωνο και οι εκδόσεις) έφτασε στο 50%, ενώ παράλληλα επιμηκύνθηκε ο χρόνος της άμισθης εργασίας (Eikhof & Warhurst, 2013). Πρόκειται για μια γενικότερη τάση στους κλάδους της καλλιτεχνικής και δημιουργικής εργασίας: όλο και μεγαλύτερο μέρος του κόστους της αβεβαιότητας και της εκπαίδευσης, μεταβιβάζεται από τους εργοδότες στους εργαζόμενους (Mayer, 2014). Εκτός, όμως, από τους ιδιώτες εργοδότες, το κράτος επίσης μεταβιβάζει μέρος αυτών των κατηγοριών κόστους στους εργαζόμενους (για παράδειγμα, με πολιτικές οι οποίες υπονομεύοντας τα δίκτυα κοινωνικής προστασίας και ασφάλισης, οδηγούν τον πληθυσμό να στραφεί προς τις ιδιωτικές υπηρεσίες). Η μεταβίβαση του κόστους στους εργαζόμενους, παίρνει διάφορες μορφές. Άλλη τάση που παραβλέπεται, είναι η διαρκής αύξηση των εμποδίων εισόδου στις αγορές της καλλιτεχνικής εργασίας. Αφενός, η χρόνια υπερβάλλουσα προσφορά αυξάνεται ακόμη περισσότερο λόγω της μείωσης της απασχόλησης σε πολλούς κλάδους του πολιτισμού (και όχι μόνο στην Ελλάδα). Αφετέρου, εμπόδια αποτελούν η υπερφορολόγηση και τα μέτρα που στοχεύουν στην αύξηση των κρατικών εσόδων για να αντιμετωπιστεί το δημόσιο χρέος. Όσο, όμως, αυξάνονται τα εμπόδια εισόδου, η άτυπη εργασία και το κόστος που μεταβιβάζεται στους εργαζόμενους, τόσο θα περιορίζονται οι δυνατότητες για άτομα που προέρχονται από λιγότερο εύπορα κοινωνικά στρώματα, να εργαστούν σε αυτούς τους κλάδους. Ως αποτέλεσμα, αναμένεται ότι θα περιορίζεται η κοινωνική κινητικότητα, με συνέπεια η καλλιτεχνική εργασία να τείνει να γίνεται όλο και περισσότερο προνόμιο ορισμένων ελίτ.

Η αδυναμία να αναγνωριστούν οι πρόδηλες κοινωνικές ανισότητες στο πεδίο της δημιουργικής εργασίας, αναδεικνύει σύμφωνα με τους Banks και Hesmondhalgh (2009) τους περιορισμούς μιας πολιτικής για τη δημιουργική οικονομία, η οποία εστιάζει μυωπικά στην ανάπτυξη δεξιοτήτων που καθιστούν άμεσα απασχολήσιμους τους εργαζόμενους (πρβλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2010: 12). Αυτή η αδυναμία (ή ενδεχομένως απροθυμία), όμως, οδηγεί και στην απουσία πρωτοβουλιών για την αντιμετώπιση των προκλήσεων σε μια σειρά κλάδων της δημιουργικής οικονομίας. Με τις ιδιαιτερότητες και τις ιδιομορφίες που την διακρίνουν, η εργασία των καλλιτεχνών και των άλλων δημιουργικών εργαζόμενων, αποτελεί ίσως μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις για την πολιτική στον τομέα αυτό.

Καθώς η χρόνια υπερβάλλουσα προσφορά εγκλωβίζει μόνιμα τους δημιουργούς σε μειονεκτική διαπραγματευτική θέση, σε μια ιδιαίτερα ασταθή αγορά εργασίας όπου το κοινωνικό κεφάλαιο είναι σημαντικότερο από το πολιτισμικό, η εργασία περιστασιακή, και η σχέση εργασίας περιορίζεται κατά κανόνα σε βραχυπρόθεσμες συμβάσεις ανάληψης έργου, δημιουργούνται ευνοϊκές συνθήκες για την εσωτερίκευση (ή «εγχάραξη») της πεποίθησης μεταξύ των δημιουργικών εργαζομένων ότι η εκμετάλλευση και η αυτοεκμετάλλευση είναι απαραίτητες

προϋποθέσεις ή δεν έχουν καμία σημασία μπροστά στη μελλοντική κατάκτηση της αυτοδυναμίας και της ελευθερίας ή ακόμη και της αναγνώρισης που υπόσχεται η καλλιτεχνική εργασία. Πρόκειται για φαινόμενο που έχει εντοπιστεί, και στη βιβλιογραφία ονομάζεται «χολιγουντοποίηση» (McRobbie, 2002). Έρευνες δείχνουν ότι αυτός είναι ένας από τους λόγους για τον οποίο οι καλλιτέχνες, σε σύγκριση με άλλες επαγγελματικές κατηγορίες, είναι σε μεγαλύτερο βαθμό διατεθειμένοι να εργάζονται περισσότερο και με μικρότερη ή μηδενική αμοιβή (Ball και συν., 2010· Caves, 2000· McRobbie, 2002). Ακόμη, έρευνες δείχνουν ότι οι νεοεισερχόμενοι είναι επιρρεπείς στην εκλογίκευση σημαντικών υποχωρήσεων ενόψει της εργασιακής τους κοινωνικοποίησης (Ball και συν., 2010· Kompatsiaris, 2014). Τείνουν, δηλαδή, να εκλογικεύουν τις υποχωρήσεις που θεωρούν ότι είναι υποχρεωμένοι να κάνουν, προκειμένου να γίνουν αποδεκτοί από τον κόσμο της τέχνης, ακόμη και όταν γνωρίζουν ότι αυτές έχουν εξωτερικό κοινωνικό κόστος ή ωφελούν συμφέροντα (οικονομικά ή άλλα), ξένα προς τους καλλιτεχνικούς σκοπούς και την ιδεολογική τους ταυτότητα. Για να παραφράσουμε τον Hegel, μπορούμε να πούμε ότι αυτές είναι οι συνθήκες στις οποίες εκφράζεται η «παρουργία του συστήματος».

4. Συμπεράσματα

Όσο, όμως, οι συνθήκες αυτές δεν αντιμετωπίζονται με πολιτικά μέσα (λήψη μέτρων για την προστασία από την επισφάλεια και την αβεβαιότητα, δημιουργία ή αλλαγή θεσμών, κ.ά.), τελικά υπονομεύεται η ίδια η δημιουργικότητα, επειδή με την εσωτερίκευση των ασυμμετριών και των κοινωνικών ανισοτήτων, υπονομεύεται ο κριτικός αναστοχασμός των δημιουργών. Υπονομεύεται, δηλαδή, η ικανότητά τους να θεωρούν με κριτικό τρόπο όχι μόνο την πραγματικότητα που τους περιβάλλει, αλλά επίσης τη θέση τους και τους ρόλους που αναλαμβάνουν μέσα σε αυτήν. Με αυτόν τον τρόπο τελικά, η καλλιτεχνική εργασία μετατρέπεται σε μηχανισμό κοινωνικής ενσωμάτωσης. Αυτήν την πρόκληση, η κυρίαρχη πολιτική σε ευρωπαϊκό, αλλά και εθνικό επίπεδο, φαίνεται προς το παρόν απρόθυμη να την αντιμετωπίσει. Για το λόγο αυτό, είναι αναγκαίο να αναπτυχθούν η έρευνα και η συζήτηση για την πολιτιστική και δημιουργική εργασία.

5. Βιβλιογραφικές αναφορές

- Ball, L., Pollard, E., Stanley, N., & Oakley, J. (2010). *Creative Career Stories*. Brighton: Creative Graduates Creative Futures, Institute for Employment Studies.
- Banks, M. & Hesmondhalgh, D. (2009). Looking for work in creative industries policy. *International Journal of Cultural Policy*, 15(4): 415–430.
- Baumol, W. J. & Bowen, W. G. (1966). *Performing Arts, the Economic Dilemma: A Study of Problems Common to Theater, Opera, Music, and Dance*. New York: Twentieth Century Fund.
- Benhamou, F. (2011). Artists' labour markets. Στο R. Towse (επιμ.), *A Handbook of Cultural Economics* (2η έκδ., σελ. 53–58). Cheltenham (UK), Northampton (MA, USA): Edward Elgar.
- Bustamante, E. (2015). Creativity versus culture? Στο L. A. Albornoz (επιμ.), *Power, Media, Culture. A Critical view from the Political Economy of Communication* (σελ. 96–108). New York: Palgrave Macmillan.

- Cappellini, C. & Lennardt, J. (2010). *Γνωμοδότηση με Θέμα: «Πράσινη Βίβλος – Απελευθέρωση του Δυναμικού των Κλάδων του Πολιτισμού και της Δημιουργικότητας»* (CCMI/074 – CESE 1364/2010 – ΑΖ/ΔΣ/ΑΧ/ΛΠ/ββ/γσ). Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, Βρυξέλλες. Ανάκτηση 15 Σεπτεμβρίου 2015, από https://webapi.eesc.europa.eu/documentsanonymous/ces1364-2010_ac_el.doc. C 51/09
- Caves, R. E. (2000). *Creative Industries: Contracts Between Art and Commerce*. Cambridge, MA, London, UK: Harvard University Press.
- Council of the European Union (2009). *Council Conclusions on Culture as a Catalyst for Creativity and Innovation* (2941th Education, Youth and Culture Council meeting). Brussels. Ανάκτηση 10 Σεπτεμβρίου 2015, από http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/educ/107642.pdf.
- Eikhof, D. R. & Warhurst, C. (2013). The promised land? Why social inequalities are systemic in the creative industries. *Employee Relations*, 35(5): 495–508.
- EUNIC (χ.χ.). *Culture and Development. Action and Impact*. Brussels: European Union National Institutes for Culture (EUNIC). Ανάκτηση από http://capacity4dev.ec.europa.eu/sites/default/files/file/27/06/2012_-_1627/culture_in_development-en-es.pdf.
- European Commission (2015, 5 Νοεμβρίου). Culture for Growth and Jobs. Ανάκτηση 10 Νοεμβρίου 2015, από http://ec.europa.eu/culture/policy/strategic-framework/growth-jobs_en.htm.
- Flew, T. (2012). *The Creative Industries. Culture and Policy*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: SAGE Publications.
- Garnham, N. (2005). From cultural to creative industries. An analysis of the implications of the “creative industries” approach to arts and media policy making in the United Kingdom. *International Journal of Cultural Policy*, 11(1): 15–29.
- Gill, R. (2014). Unspeakable inequalities: Post feminism, entrepreneurial subjectivity, and the repudiation of sexism among cultural workers. *Social Politics*, 21(4): 509–528.
- Grodach, C. & Seman, M. (2013). The cultural economy in recession: Examining the US experience. *Cities*, 33: 15–28.
- Harris, A. (2013). Financial artscapes: Damien Hirst, crisis and the City of London. *Cities*, 33: 29–35.
- Hesmondhalgh, D. (2008). Cultural and creative industries. Στο T. Bennett & J. Frow (επιμ.), *The SAGE Handbook of Cultural Analysis* (σελ. 552–569). London, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore: SAGE Publications.
- Hesmondhalgh, D. (2013a). *The Cultural Industries* (3η έκδ.). London, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore: SAGE Publications.
- Hesmondhalgh, D. (2013b). *Why Music Matters*. Wiley Blackwell.
- Joblet & VCDC (2008). *Creative Survey 2008*. Αθήνα: Joblet, VCDC. Ανάκτηση από <http://creativesurvey.gr/downloads/download.php?file=cs08.pdf>.
- Kanter, R. M. (1989). Careers and the wealth of nations: A macro-perspective on the structure and implications of career forms. Στο M. B. Arthur, D. T. Hall, & B. S. Lawrence (επιμ.), *Handbook of Career Theory* (σελ. 506–521). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kompatsiaris, P. (2014). ‘To see and be seen’: Ethnographic notes on cultural work in contemporary art in Greece. *European Journal of Cultural Studies*, 17(5): 507–524.
- Král, P. (2013). *Status of the Artist* (Working document). UNESCO, International Association of Art. Paris. Ανάκτηση από [http://www.aiap-iaa.org/Status of the Artist. 2014.pdf](http://www.aiap-iaa.org/Status%20of%20the%20Artist.2014.pdf).
- Mayer, V. (2014). Creative work is still work. *Creative Industries Journal*, 7(1): 59–61.

- McRobbie, A. (2002). From Holloway to Hollywood: Happiness at work in the new cultural economy? Στο P. du Gay & M. Pryke (επιμ.), *Cultural Economy. Cultural Analysis and Commercial Life* (σελ. 97–114). London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.
- Menger, P.-M. (1999). Artistic labor markets and careers. *Annual Review of Sociology*, 25: 541–574.
- Menger, P.-M. (2006). Artistic labor markets: Contingent work, excess supply and occupational risk management. Στο V. A. Ginsburgh & D. Throsby (επιμ.), *Handbook of the Economics of Art and Culture* (τόμ. 1, σελ. 765–811). Amsterdam, Oxford: Elsevier B.V.
- O'Connor, J. (2010). *The Cultural and Creative Industries: A Literature Review* (2η έκδ.). Newcastle: Creativity, Culture and Education.
- Power, D. (2011). *Priority Sector Report: Creative and Cultural Industries* (Europa Innova Paper No. 16). European Commission, The European Cluster Observatory. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Ανάκτηση 20 Ιουνίου 2014, από <http://ec.europa.eu/DocsRoom/documents/615/attachments/1/translations/en/renditions/pdf>.
- Pratt, A. C. & Hutton, T. A. (2013). Reconceptualising the relationship between the creative economy and the city: Learning from the financial crisis. *Cities*, 33: 86–95.
- Rozentale, I. (2014). Creative industries during economic recession: The case of Riga. *Regional Studies, Regional Science*, 1(1): 329–335.
- Sanchez-Schmid, M.-T. (2011). Έκθεση Σχετικά με την Απελευθέρωση του Δυναμικού των Κλάδων του Πολιτισμού και της Δημιουργικότητας (Έγγραφο συνόδου A7-0143/2011). Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Επιτροπή Πολιτισμού και Παιδείας. Ανάκτηση 15 Σεπτεμβρίου 2015, από <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+REPORT+A7-2011-0143+0+DOC+PDF+V0//EL>.
- Souliotis, N. (2013). Cultural economy, sovereign debt crisis and the importance of local contexts: The case of Athens. *Cities*, 33: 61–88.
- Stolarick, K. & Currid-Halkett, E. (2013). Creativity and the crisis: The impact of creative workers on regional unemployment. *Cities*, 33: 5–14.
- Throsby, D. (1994). A work-preference model of artist behaviour. Στο A. Peacock & I. Rizzo (επιμ.), *Cultural Economics and Cultural Policies* (σελ. 69–80). Dordrecht: Kluwer Academic.
- United Nations (2013). *Creative Economy Report 2013 Special Edition. Widening Local Development Pathways*. Paris: United Nations Development Programme.
- van Liemt, G. (2014). *Employment Relationships in Arts and Culture* (Working Paper No. 301). International Labour Office, Sectoral Activities Department. Geneva: International Labour Office.
- Αυδίκος, Β. (2014). *Οι Πολιτιστικές και Δημιουργικές Βιομηχανίες στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Αυδίκος, Β., Καλογερέσης, Α., Δημητριάδης, Κ., & Πενλίδης, Κ. (2015). *Το Design στην Ελλάδα: Προσφορά, Ζήτηση και Συνθήκες Εργασίας*. Αθήνα: [www.creativesurvey.gr](http://creativesurvey.gr). Ανάκτηση από <http://creativesurvey.gr/downloads/download.php?file=cs15.pdf>.
- Βερνίκος, Ν., Δασκαλοπούλου, Σ., Μπαντιμαρούδης, Φ., Μπουμπάρης, Ν., & Παπαγεωργίου, Δ. – επιμ. (2005). *Πολιτιστικές Βιομηχανίες. Διαδικασίες, Υπηρεσίες, Αγαθά*. Αθήνα: Κριτική.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2010). *Πράσινη Βίβλος. Απελευθέρωση του Δυναμικού των Κλάδων του Πολιτισμού και της Δημιουργικότητας* (COM(2010)183 τελικό). Βρυξέλλες: Ευρωπαϊκή Επιτροπή.
- Ευστρατόγλου, Α. (2015). *Καλλιτέχνες και Επιχειρηματικότητα. Μελετώντας Διαφορετικούς Δρόμους προς την Επιτυχία με τη Μέθοδο των Ασαφών Συνόλων* (Διδακτορική διατριβή). Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού. Αθήνα.

- Ευστρατόγλου, Α. (2015). *Καλλιτέχνες και επιχειρηματικότητα: μελετώντας διαφορετικούς δρόμους προς την επιτυχία με τη μέθοδο των ασαφών συνόλων* [Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού]. <https://doi.org/10.12681/eadd/36214>
- Καρακιουλάφη, Χ. (2012). «Είναι και τέχνη και επάγγελμα»: Προσλήψεις της καλλιτεχνικής εργασίας – το παράδειγμα των ηθοποιών στην Ελλάδα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 137-138(Α'-Β'): 113-140.
- Κοκκώνης, Μ., Πασχαλίδης, Γ., & Μπαντιμαρούδης, Φ. – επιμ. (2010). *Ψηφιακά Μέσα: Ο Πολιτισμός του ήχου και του Θεάματος*. Αθήνα: Κριτική.
- Λαζαρέτου, Σ. (2014). *Η Εξυπνη Οικονομία: «Πολιτιστικές» και «Δημιουργικές» Βιομηχανίες στην Ελλάδα. Μπορούν να Αποτελέσουν Προοπτική Εξόδου από την Κρίση;* (Δοκίμιο εργασίας Νο. 175). Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών – Τμήμα Ειδικών Μελετών. Αθήνα. Ανάκτηση 28 Φεβρουαρίου 2014, από <http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/Paper2014175.pdf>.
- Μπαλτζής, Α. & Πανταζής, Π. (υπό έκδοση). Ύφεση και πολιτισμική εργασία: Μία προκαταρκτική έρευνα. Στο Β. Αυδίκος & Θ. Καλογερέσης (επιμ.), *Κείμενα για την Δημιουργική Οικονομία: Αγορές, Εργασία, Πολιτικές*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Παχάκη, Κ., Αγγελίδου, Φ., Αναστασάκου, Ζ. Ν., Δεδεγιάν, Β., Κουνάρης, Ε., Λέρτα, Σ., Μπαλτζάκης, Π., & Χειμωνίτη-Τερροβίτη, Σ. (2000). *Ο Πολιτισμός ως Κλάδος Οικονομικής Δραστηριότητας*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.